

نظریہ اخلاقی خواجہ نصیر الدین طوسی

فرشتہ ابوالحسنی نیارکی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرشناسه: ابوالحسنی نیارکی، فرشته، ۱۳۶۳ -
عنوان و نام پدیدآور: نظریه اخلاقی خواجه نصیرالدین طوسی / فرشته ابوالحسنی نیارکی.
مشخصات نشر: قم: کتاب طه، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری: ۳۷۶ ص.
شابک: ۸-۴۵-۷۲۶۰-۶۲۲-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
یادداشت: کتابنامه.
موضوع: نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد، ۵۹۷-۶۷۲ ق. - نقد و تفسیر
موضوع: نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد، ۵۹۷-۶۷۲ ق. - دیدگاه درباره اخلاق
موضوع: اخلاق اسلامی
موضوع: Islamic ethics
موضوع: اخلاق - فلسفه
موضوع: Ethics - Philosophy
رده‌بندی کنگره: BP۲۴۷/۸
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۶۱
شماره کتابشناسی ملی: ۷۶۷۴۶۶۷
اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیبا

© همه حقوق این اثر محفوظ است.

هر گونه تکثیر، انتشار، اقتباس و تلخیص یا ترجمه همه یا بخشی از این کتاب به هر صورت (چاپ، کی، صوت، تصویر، انتشار در فضای مجازی) بدون اجازه کتبی ناشر و نویسنده ممنوع است و به موجب «قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان» پیگرد قانونی دارد. نقل مطلب از این کتاب در حد متعارف و با ذکر منبع مجاز است.

نظریه اخلاقی خواجه نصیرالدین طوسی

فرشته ابوالحسنی نیارکی (استادیار دانشگاه مازندران)

نظریہ اخلاقی خواجہ نصیر الدین طوسی

فرشتہ ابوالحسنی نیارکی (استادیار دانشگاه مازندران)

ناشر: کتاب طه

چاپ اول: تابستان ۱۴۰۰

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۲۶۰-۴۵-۸

شمارگان: جلد ۷۰۰

مدیر تولید: مهدی گلزاری

ناظر چاپ: محمد حسن امانی

صفحه آرایی: زهرا سادات موسوی فر

طراح جلد: معصومه کرم پور

چاپ و صحافی: بوستان کتاب

قم: بلوار معلم، مجتمع ناشران، طبقه سوم، واحد ۳۱۴، انتشارات کتاب طه

دفتر انتشارات ۰۲۵ ۳۷۷ ۴۴ ۶۲۴

دورنویس ۰۲۵ ۳۷۷ ۴۳ ۶۲۴

فروشگاه مرکزی (کتابسرای طه) ۰۲۵ ۳۷۸ ۴۸ ۳۲۶

tahabooks

ketabtaha@gmail.com

ketabtaha

www.ketabtaha.com

کتابسرای طه: کتابفروشی آنلاین

ارسال به سراسر کشور

«سپاس آفریدگاری را که آغاز همه از اوست و انجام همه بدوست،
بلکه خود همه اوست و درود بر پیغمبران که راه‌نمایان خلق‌اند به
آغاز و انجام، خصوصاً بر محمد ﷺ»

خواجه طوسی، آغاز و انجام، ص ۱

فهرست اجمالی

مقدمه مؤلف	۱۳
فصل اول: خواجه نصیرالدین طوسی: زندگی، احوال و جایگاه وی در سنت اندیشه	۲۷
فصل دوم: نوشته های طوسی در اخلاق	۵۵
فصل سوم: الگو، ساختار و ویژگی های نظریه اخلاقی طوسی	۹۷
فصل چهارم: تحلیل کمال در نظریه اخلاقی طوسی	۱۴۷
فصل پنجم: چگونگی استکمال انسان: اشتداد وجودی یا حرکت در اعراض؟	۱۷۷
فصل ششم: تحلیل مفهوم لذت و مراتب آن نزد طوسی	۲۰۱
فصل هفتم: تحلیل مفهوم و مؤلفه های تحقق خارجی سعادت	۲۲۳
فصل هشتم: طب روحانی نزد طوسی	۲۶۹
فصل نهم: تحلیل فضیلت و طبقه بندی فضایل و رذایل نزد طوسی	۲۸۹
فصل دهم: فضایل و رذایل قوه ناطقه (حکمت و عدالت)	۳۰۹
فصل یازدهم: فضایل و رذایل قوه غضبی و شهوی	۳۳۱
برآیند کتاب	۳۴۵
کتاب نامه	۳۵۷
نمایه	۳۶۹

فهرست تفصیلی

مقدمه مؤلف	۱۳
فصل اول: خواجه نصیرالدین طوسی: زندگی، احوال و جایگاه وی در سنت اندیشه	۲۷
اشاره	۲۷
زندگی	۲۸
ادوار زندگی طوسی	۲۹
آنچه باید از خواجه طوسی گفت	۳۲
(۱) جایگاه معرفتی طوسی	۳۲
(۲) احوال و عملکرد اجتماعی-سیاسی طوسی	۴۵
فصل دوم: نوشته‌های طوسی در اخلاق	۵۵
اشاره	۵۵
طبقه‌بندی نوشته‌های طوسی در آینه آمار	۵۶
اخلاق‌نگاری طوسی	۵۸
(۱) تک‌نگاری مستقل در اخلاق	۵۸
(۲) مباحث اخلاقی در سایر آثار	۹۳
(۳) آثار در مبنای علم النفسی اخلاق	۹۵
نتیجه	۹۶
فصل سوم: الگو، ساختار و ویژگی‌های نظریه اخلاقی طوسی	۹۷
بیان مسئله	۹۷

۱. ساختار اخلاق پژوهی طوسی؛ نظریه یا نظام؟ ۹۸
۲. ارکان و ویژگی‌های نظریه اخلاقی طوسی ۱۲۰
- ۱) اخلاق سعادت محور ۱۲۰
- ۲) اخلاق سلوکی و کمال محور ۱۳۰
- ۳) طب روحانی و سلامت نفس ۱۳۰
- ۴) فضیلت‌گرایی؟ ۱۳۲
- ۵) اخلاق فردگرایانه یا جامعه‌گرایانه؟ (خودگروی یا سودگروی؟) ۱۳۶
- ۶) عقل محوری ۱۴۰
- ۷) خدا محوری ۱۴۲
- نتیجه ۱۴۴

فصل چهارم: تحلیل کمال در نظریه اخلاقی طوسی ۱۴۷

- بیان مسئله ۱۴۷
- ۱) ماهیت و اقسام کمال نزد طوسی ۱۴۸
- ۲) مفهوم کمال انسان در اخلاق پژوهی طوسی ۱۵۰
- ۳) ابعاد کمال انسان ۱۵۳
- ۴) مراتب کمال ۱۶۸
- ۵) فرایند استکمال نظری و عملی ۱۷۰
- ۶) برنامه عملی و مراحل استکمال و سلوک ۱۷۵
- نتیجه ۱۷۵

فصل پنجم: چگونگی استکمال انسان: اشتداد وجودی یا حرکت در اعراض؟ ۱۷۷

- بیان مسئله ۱۷۷
- ۱) گزارش دیدگاه طوسی در باب کیفیت استکمال نفس ۱۷۹
- ۲) تحلیل دیدگاه طوسی: ناسازگاری یا نوآوری؟ ۱۸۷
- ۳) بررسی تلام دیدگاه طوسی با مبانی وی در پرتو مطالعه تطبیقی ۱۹۲
- ۴) لوازم و نتایج این تحلیل ۱۹۸
- نتیجه ۱۹۹

فصل ششم: تحلیل مفهوم لذت و مراتب آن نزد طوسی ۲۰۱

- بیان مسئله ۲۰۱
- ۱) طبقه‌بندی دیدگاه اندیشمندان در تعریف لذت ۲۰۳
- ۲) گزارش تعاریف طوسی از لذت ۲۰۷
- ۳) تقسیم لذت: انواع لذت یا مراتب آن؟! ۲۱۱

۲۱۳	تحلیل و مقایسه تعاریف طوسی از لذت
۲۱۹	بازیابی تعریف فراگیر طوسی از لذت در نظریه اخلاقی او
۲۲۲	نتیجه
۲۲۳	فصل هفتم: تحلیل مفهوم و مؤلفه‌های تحقق خارجی سعادت
۲۲۳	بیان مسئله
۲۲۶	(۱) تحلیل مفهوم سعادت
۲۴۱	(۲) سنجه و ملاک سعادت
۲۴۳	(۳) مراتب و گونه‌های سعادت
۲۴۸	(۴) عوامل و شرایط تحقق سعادت (مؤلفه‌های تحقق خارجی سعادت)
۲۶۵	(۵) الگوی طوسی در ترتیب اکتساب و طریق نیل به سعادت
۲۶۷	نتیجه
۲۶۹	فصل هشتم: طب روحانی نزد طوسی
۲۶۹	بیان مسئله
۲۷۱	(۱) جایگاه معالجه بیماری‌ها و سلامت نفس در نظریه اخلاقی طوسی
۲۷۳	(۲) مفهوم سلامت و بیماری‌های نفس نزد طوسی
۲۷۷	(۳) ملاک و سنجه سلامت
۲۷۹	(۴) اسباب بیماری‌ها و تبیین علل گرایش به رذایل
۲۸۰	(۵) الگو و راه‌کارهای درمان بیماری‌های نفس
۲۸۶	(۶) راه‌کارهای حفظ سلامت نفس و محافظت فضایل
۲۸۸	نتیجه
۲۸۹	فصل نهم: تحلیل فضیلت و طبقه‌بندی فضایل و رذایل نزد طوسی
۲۸۹	بیان مسئله
۲۹۱	(۱) تحلیل فضیلت نزد طوسی
۲۹۹	(۲) طبقه‌بندی فضایل و رذایل در نوشته‌های طوسی
۳۰۸	نتیجه
۳۰۹	فصل دهم: فضایل و رذایل قوه ناطقه (حکمت و عدالت)
۳۰۹	بیان مسئله
۳۱۰	(۱) فضیلت حکمت و رذایل مقابل آن
۳۲۵	(۲) تحلیل فضیلت «عدالت»
۳۳۰	نتیجه

فصل یازدهم: فضایل و رذایل قوه غضبی و شهوی	۳۳۱
بیان مسئله	۳۳۱
۱) فضایل و رذایل قوه غضبی	۳۳۱
۲) فضایل و رذایل قوه شهوی	۳۳۸
نتیجه	۳۴۳
برآیند کتاب	۳۴۵
۱) مؤلفه‌های بنیانی و رکنی و مبانی اخلاق‌پژوهی طوسی	۳۴۵
۲) ترسیم چارچوب نظری و ساختار کلی	۳۴۶
۳) تئوری‌سازی اخلاق‌پژوهی طوسی	۳۴۹
۴) نوع نظریه اخلاقی طوسی بر اساس انواع طبقه‌بندی‌های رایج	۳۵۰
۵) بیان ابتکار و نوآوری خواجه طوسی و یا وامداری‌ها در نظریه اخلاقی	۳۵۱
کتاب‌نامه	۳۵۷
نمایه	۳۶۹
نمایه آثار	۳۶۹
نمایه اعلام	۳۷۲

مقدمه مؤلف

احیای میراث مکتوب اخلاق نگاران در تمدن ایرانی-اسلامی، بی شک، یکی از مهم ترین وظایف اخلاق پژوهی معاصر است. معطوف شدن به اخلاق پژوهی اندیشمندان ایرانی-اسلامی، با نگاهی تحلیلی-انتقادی و با رویکردی تطبیقی، و ترسیم الگو و ساختار کلی اخلاق پژوهی و سپس نظریه سازی دیدگاه ایشان سزااست.

عنوان کتاب حاضر «نظریه اخلاقی خواجه نصیرالدین طوسی» است. مراد از آن، ترسیم چارچوب نظری، الگو و ساختار کلی نظریه اخلاقی طوسی براساس رصد مؤلفه های بنیانی، رکنی و مبانی اخلاق پژوهی اوست تا دست آخراز چیستی و نوع نظریه اخلاقی طوسی جست وجو کنیم و پیروی و مطابقت نظریه او را بر کدام یک از انواع نظریه ها، براساس طبقه بندی های رایج نظریه های اخلاقی دانشمندان بررسییم. با این بیان آنچه در این کتاب از اخلاق خواجه طوسی مورد بحث قرار می گیرد، نظریه اخلاقی او، مبانی و مؤلفه های آن است.

مقصود از مبانی، مبانی انسان شناختی، علم النفسی، متافیزیکی و به عبارت دیگر، مبادی تصویری و تصدیقی است که نظریه پرداز در نظریه اخلاقی خود از آنها بهره می جوید و مقصود از مؤلفه ها، عناصر و ارکان اخلاق پژوهی نظریه پرداز همچون محور اخلاق، آرمان اخلاق نزد وی، غایت اخلاق و است. در باز یابی مبانی طوسی تنها به مبانی ای توجه می شود که تأثیر مستقیم بر اخلاق پژوهی وی دارد همچون مبانی علم النفسی و انسان شناختی. همچنین در رصد مؤلفه ها تنها به ارکان نظریه اخلاقی یعنی مؤلفه های بنیانی، رکنی و ضروری معطوف می شویم. یعنی بیان آنچه که نظریه طوسی را هویت می بخشد و سبب ترسیم حدود و تعین معرفتی، چارچوب نظری و تمایز دیدگاه وی از دیگران است.

اما در تحلیل دیدگاه طوسی در اخلاق، چرا بر «نظریه سازی» تأکید می‌کنیم؟ بنیاد هر دانشی استوار بر مفاهیم و مؤلفه‌هایی است که در ساختار آن دانش، نقشی حیاتی و تأثیرگذار دارند. از مهم‌ترین این مؤلفه‌ها، می‌توان به «نظریه» و «نظریه سازی» اشاره کرد. اهمیت نظریه در علوم تا جایی است که برخی اندیشمندان نظریه‌ها را در هر علمی مفهوم اصلی ماهیت آن علم می‌دانند، چرا که به اعتقاد ایشان، هدف اصلی هر علمی دست‌یابی به نظریه‌های آن است.^۱ همچنین به‌زعم برخی دیگر، نظریه مهم‌ترین مفهومی است که در یک علم مطرح است، به گونه‌ای که ملاک شناسایی یک علم از غیر آن، برخورداری از نظریه است.^۲ اهمیت نظریه‌پردازی در متن سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران نیز مورد تأکید است. در این سند، افق آینده کشور علم‌بنیاد و دانش‌محور ترسیم شده است. توجه به علم در این دیدگاه، از معطوف شدن به نظریه‌های آن جدا نیست. در این میان، جایگاه علوم انسانی و معارف اسلامی و احیای نظریه‌های بومی اسلامی اهمیت ویژه‌ای دارد. بر این اساس شورای عالی انقلاب فرهنگی به برپایی هیأت حمایت از کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و مناظره (ویژه علوم انسانی و معارف دینی) پرداخت و بر نظریه‌پردازی و احیای نظریه‌های ایرانی-اسلامی در این حوزه همت گماشت.

با این اوصاف، مسئله‌ای مهم قابل طرح است: آیا بر مبنای این تلقی که نظریه اساس علم بودن علم است، اگر معارفی بر مفهوم نظریه صدق نکند، آن معارف را نباید علم دانست؟ برای پاسخ به این سؤال ابتدا باید تعاریف دانشمندان از نظریه را در پارادایم‌ها و مبانی مختلف بدانیم: نظریه چیست که به‌زعم برخی اندیشمندان، خارج بودن از مؤلفه‌ها و ویژگی‌های آن، معارف بشری را از اعتبار علمی ساقط می‌کند؟ در فصل سوم کتاب، در ترسیم ساختار اخلاق پژوهی طوسی، با فرض بر تأکید بر نظریه‌پردازی و نقد انحصار تعریف نظریه بر پایه شاخص‌های تجربی «ساینستی» و «پوزیتیویستی»، به گزارش تعریف‌های متفاوت با نظریه بر اساس مبانی مختلف در پارادایم‌های مختلف پرداخته‌ایم، و سرانجام تعریفی جامع و عام از نظریه، قابل تطبیق بر مبانی اخلاق پژوهی طوسی ارائه شده است. در این مقدمه، از تکرار و اشاره به تعریف نظریه و اثبات آن در اخلاق پژوهی طوسی بی‌نیازیم.

حتی اگر چنین تأکیدی بر «نظریه سازی» دیدگاه‌های طوسی در اخلاق نداشته باشیم و بگوییم «چنین نیست که نظریه سازی، به عنوان شرط لازم در همه علوم و معارف ضرورت داشته باشد»

۱. موتی، بن‌آری، (۱۳۸۷)، نظریه علمی چیست؟ کاوشی در ذات علم، م. فریبرز مجیدی، تهران، مازیار، ص ۱۰.

۲. دانانی فرد، حسن، «روش‌شناسی نظریه‌پردازی در مطالعات سازمان و مدیریت: پژوهشی تطبیقی»، مدرس علوم انسانی-پژوهش‌های مدیریت در ایران، زمستان ۱۳۸۸، ش. ۴، ص ۱۶۶. / همو، «الزامات عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات: تئوری پردازی در مدیریت دولتی»، دانش مدیریت، ۱۳۸۳، ش ۵۶۶، صص ۶۱-۷۹.

و همچنین «نظریه» را، صرفاً در معنای رایج آن در فلسفه علم و با شاخص‌های تجربی قلمداد کنیم، ارائه الگوی اخلاق‌نگاری طوسی، در قالب مجموعه منسجم و منتظم از داده‌ها و مؤلفه‌ها، شرط کافی یک پژوهش نوآورانه تحلیلی، در احیای میراث طوسی در اخلاق است. طوسی در اخلاق، صاحب الگویی منسجم است و با بهره‌گیری از مؤلفه‌هایی چون کمال، سعادت، لذت، فضیلت و سلامت نفس و....، و تحلیل متلائم و سازگار از مفاهیم و اقسام و مراتب آنها و مشخص کردن روابط علیّ میان مؤلفه‌ها، به برنامه‌ریزی عملیاتی در نیل به بالاترین مراحل و مراتب رشد و استکمال اخلاقی انسان پرداخته است. و البته چنین الگویی منطبق بر تعریف جامعی است که این کتاب، بر اساس تعاریف دانشمندان مختلف از «نظریه» ارائه کرده است.

اما چرا خواجه طوسی؟! در فصل نخست کتاب از اهمیت طوسی و جایگاه آراء و آثار وی، سهم وی در حفظ و گسترش فرهنگ و تأثیرپذیری پسینیان از او و خدمات اجتماعی او در حراست از علم و علما سخن آمده است، همچنین در فصل سوم و نتیجه‌گیری پایانی کتاب، به نوآوری‌های طوسی در نظریه‌پردازی اخلاقی اشاره شده است و در این مقام نیازی به تکرار مباحث نیست. صرفاً آنکه طوسی را می‌توان پرتویی از نور حکمتی متعالی دانست. طوسی پلی است در مسیر موج حکمت متعالیه‌ای که با گذر از بوعلی و شیخ اشراق تا حکمت صدرایی در جریان است. طوسی محل تلاقی جریان‌های بزرگ و کوچکی است که در او همچون دریایی در تلاطم است و او این جریانات را به شاه‌راهی وسیع سوق داد. اخلاق‌نگاری طوسی نیز فراتر و شامل بر اخلاق افلاطونی-ارسطویی یا نوافلاطونی، با بهره‌گیری از ظرفیت‌های ایرانی-اسلامی از جایگاهی ویژه برخوردار است. طوسی در اخلاق محتشمی همچون غزالی در احیاء العلوم، در پی تأسیس بنیان‌های اخلاقی اسلامی-نقلی است. طوسی در اخلاق با گذر از اخلاق ناصری و ظرفیت‌های اخلاق یونانی (نیکوماخس ارسطو و جمهور افلاطون و...) و آثار بوعلی در تدبیر منزل و مدینه فاضله فارابی، به امتزاج عقل و نقل و عرفان در اوصاف الأشراف می‌اندیشد. و این همان راهی است که صدرا بعد از او آن را می‌پیماید. جایگاهی که جایگاه و برتری سنت اخلاق‌نگاری ما را می‌نمایاند. پسینیان از طریق طوسی با میراث پیشینیان آشنایند. و این حقیقت از تأثیرپذیری ایشان از اخلاق ناصری، در آثاری چون حکمت عملی درة التاج قطب‌الدین شیرازی، اخلاق جلالی دوانی و اخلاق منصوری دشتکی شیرازی و نویسنده اخلاق محسنی و شاه میر در اخلاق علایی و دیگران آشکار است. اهمیت طوسی و اخلاق‌نگاری وی نیز تا حدی است که گویا پرسش از ضرورت احیای میراث وی بی‌ضرورت می‌نماید.

باید افزود آنچه مرا به پژوهش در نظریه اخلاقی طوسی سوق داد، مطالعه اولیه و نگاه سیستمی بالادستی بر آثار وی بود که مجموعه منسجم از داده‌ها و یافته‌ها برایم تصویر گشت. نگاه غیرسیستمی و عجولانه به آثار طوسی در اخلاق، وی را در حد مترجمی در اخلاق ناصری و مؤلفی در تدوین دایرةالمعارفی اخلاقی در آثاری چون اخلاق محتشمی و صرفاً شارحی در شرح اشارات فرومی‌کاهد. زیرا طوسی در مؤلفه‌ها و مبانی اخلاق پژوهی خود بسان دیگر فیلسوفان مشائی و حداکثر اشراقی است، و جز نوآوری‌هایی در تحلیل متفاوت با آنها، درخشش ابداعی چندانی ندارد، و این امر سبب می‌شود برخی، وی را صاحب دیدگاه و نظریه پرداز اخلاقی ندانند. اما توجه به روابط میان داده‌ها و چینش مؤلفه‌ها، در قالب الگو و مجموعه‌ای متلائم و منسجم، وی را اخلاق‌نگاری ممتاز و صاحب نظریه در اخلاق و نظریه وی را، به عنوان یک نظریه اخلاقی در کنار سایر نظریه‌های اخلاقی قابل طرح می‌کند. در نظریه قلمداد کردن یک نظریه، علاوه بر تطبیق ویژگی‌های تعریف شده مفهوم نظریه بر آن، روابط متلائم بین مؤلفه‌ها در قالب یک الگو و مجموعه منسجم اهمیت فراوان دارد. می‌توان گفت علاوه بر خلاقیت‌های طوسی در تحلیل مباحث اخلاقی که ذیل هر مسئله کتاب بیان می‌شود، آنچه سبب امتیاز و از نوآوری‌های اوست، ساختار و الگوی منسجم وی در اخلاق است. ناگفته پیداست طوسی خود به نحو صریح و شفاف، الگوی اخلاقی خویش را کتابت و در آثارش تصویر نکرده است و ترسیم روابط بین داده‌ها، مؤلفه‌ها و مبانی وی، و ارائه آن در قالب ساختاری منسجم و الگویی متلائم، از نوآوری‌های این نوشتار است.

پیش از این کتاب، تألیف‌ها، ترجمه و پژوهش‌هایی در باب نوشته‌های طوسی در اخلاق، آرای وی در فلسفه اخلاق، آرای سیاسی-اجتماعی او و به ویژه تربیت اخلاقی، در قالب مقالات، پایان‌نامه‌ها و [بخشی از یک] کتاب، در ایران، دیگر نقاط عالم اسلام و باختر زمین صورت پذیرفته است. با این همه تا آنجا که بررسی‌های من را توان دست‌یازی است، تا کنون مطالعه‌ای نظام‌مند و جامع در باب نظریه اخلاقی طوسی و مبانی و مؤلفه‌های آن صورت نپذیرفته است. مطالعات در باب آرای اخلاقی طوسی پراکنده و شاید هریک وجهی از وجوه و یا مؤلفه‌ای از مؤلفات نظریه طوسی را مدنظر قرار داده است. در حالی که پژوهش در آرای اخلاقی یک اندیشمند، متوقف بر ساختار نظریه‌پردازی اوست. اثری را نیافتم که بتوان به تفصیل از نظریه اخلاقی طوسی و ترسیم ساختاری و مطابقت آن با انواع نظریه‌های رایج اخلاقی جست‌وجو کرد. این امر بیانگر نوآوری تحقیق حاضر، ابتدایی بودن پژوهش و در نتیجه صعوبت کار است.

داوری در ویژگی‌های نوشتار و رصد نکات قوت و ضعف و ملاحظه برتری‌ها و کاستی‌ها را به خواننده محترم می‌سپارم. در این مقام تنها به بیان برخی نکات مثبت نوشتار اشاره

می‌شود. روشمندی نوشتار، مسئله محوری، داشتن چارچوب و الگویی برای پژوهش، مطالعه تطبیقی با طبقه‌بندی از آرای اندیشمندان و بیان جایگاه طوسی، وامداری‌ها از پیشینیان و تأثیرگذاری در پسینیان در هر مسئله، توجه به تمامی نوشته‌های طوسی در پاسخ به مسائل، مطالعه سیستمی، تلاش در استقصاء تمام موارد، تحلیلی بودن کتاب و ابتدایی بودن پژوهش از ویژگی‌های نوشتار حاضر است.

در تدوین کتاب حاضر از دو روش استفاده شده است. روش غالب در این تحقیق، تحلیلی-منطقی است. تحلیل مفهومی، تحلیل گزاره‌ای و تحلیل سیستمی، ابرازهای تحلیل محتوایی آرای طوسی قرار گرفت. همچنین جست‌وجو از سازگاری درونی، مبانی، در برخی مواضع لوازم و نتایج آراء، و ارتباط، سازگاری یا ناسازگاری دیدگاه اخلاقی طوسی با مبانی منطقی، طبیعی و متافیزیکی وی نیز ابزارهای نقد اندیشه طوسی بوده‌اند. دیگر رویکرد کتاب مطالعه تطبیقی آرای طوسی با آرای اندیشمندان پیشین و پسین و بیان وامداری‌ها و تأثیر و تأثرهای خواجه از ایشان است. مطالعه تطبیقی سبب به درازا انجامیدن کتاب نگشت، بلکه با طبقه‌بندی دیدگاه‌ها و تهیه جداول، سخن کوتاه آمده است. دامنه تطبیق به فراخور بحث با توجه به دیدگاه‌های تأثیرگذار در سنت اندیشه صورت پذیرفته است.

در این کتاب، پنج مسئله اصلی به چشم می‌خورد و البته در ابتدای هر فصل، در قالب طرح مسئله، سایر مسائل فرعی آمده‌اند. ضروری است در مقدمه کتاب به مسائل اصلی پژوهش اشاره گردد:

۱. محور، مؤلفات و ارکان اصلی نظریه اخلاقی خواجه طوسی چیست؟
۲. چارچوب نظری و ساختار کلی نظریه اخلاقی طوسی چیست؟
۳. آیا خواجه طوسی فراتر از دیدگاه‌های اخلاقی، در آثار خویش خالق نظریه اخلاقی و یا فراتر از آن نظام اخلاقی است؟ میراث خواجه طوسی در اخلاق شایسته کدام عنوان است: دیدگاه، فرادیدگاه، آراء، یادداشت‌ها، نظریه اخلاقی و یا نظام اخلاقی؟
۴. آیا طوسی در اخلاق پیرو نظریه خاصی است؟ نظریه اخلاقی خواجه طوسی بر اساس طبقه‌بندی‌های رایج، بر کدامین نظریه‌ها قابل تطبیق است؟
۵. آیا طوسی در مقام نظریه‌پردازی ابتکار و نوآوری داشته است یا صرفاً مقلد دیگران است؟ نوآوری‌های طوسی در چه مقامی است؟

علاوه بر اشاره بر مسائل اصلی کتاب، بیان ساختار کلی آن خالی از لطف نیست. هدف از بیان ساختار کتاب، گزارش فهرستی از مطالب کتاب نیست چرا که فهرست تفصیلی، ما را از این مهم بی‌نیاز می‌کند.

در این مقام سزااست از چینش یافته‌ها و ارتباط فصول کتاب سخن آید که چگونه و چرا کتاب حاضر این چنین سامان یافته است.

کتاب حاضر در سه بخش تدوین یافته است. تدوین کتاب در سه بخش مجزا و مستقل، به معنای تفکیک بین سه گونه مباحث در کتاب است: بخش نخست، با دو فصل، به طوسی و آثار وی در اخلاق اختصاص دارد. در بخش دوم از مبانی و مؤلفه‌های نظریه اخلاقی طوسی جست‌وجوی کنیم. و در بخش سوم اخلاق‌نگاری طوسی یعنی فضایل و رذایل مطمح نظر است. در فصل نخست نگاهی به زندگی و احوال طوسی افکنده‌ایم. پژوهش اخلاق خواجه طوسی، بدون وقوف بر جایگاه وی در سنت اندیشه و گستره‌های مرتبط با اخلاق نشاید! اهمیت این فصل در جست‌وجو از سال شماری از آثار، جایگاه معرفتی طوسی، تعلق وی به کدامین گستره معرفتی، سهم وی در فرهنگ و در آخر، رد اتهامات اخلاقی طوسی است. در فصل دوم، به بررسی نوشته‌های طوسی در اخلاق پرداخته‌ایم تا در مراحل تدوین کتاب، نقشه راهمان باشد. در این فصل با نگاهی تحلیلی به نوشته‌های طوسی در اخلاق اعم از آثار با جهت‌گیری عمومی و آثار در اخلاق کاربردی و حرفه‌ای پرداخته‌ایم. بخش دوم کتاب، با پنج فصل، به بحث از جهت‌گیری و تحلیل ساختاری نظریه اخلاقی طوسی، مؤلفه‌ها، ویژگی‌ها، و مبانی آن می‌پردازد. فصل سوم کتاب، در واقع نتیجه دیگر فصول این بخش است که البته به سبب تقدم منطقی مقدم می‌آید. هریک از فصول چهارم تا نهم کتاب، به تحلیل یکی از مؤلفه‌ها و ارکان نظریه اخلاقی طوسی پرداخته است تا دست‌آخر برآیند این مباحث، در فصل سوم، به ترسیم ساختار کلی و چارچوب نظریه اخلاقی طوسی و تعیین نوع آن بر اساس انواع طبقه‌بندی‌های رایج بینجامد. در فصل چهارم، مهم‌ترین رکن نظریه اخلاقی طوسی، یعنی کمال و استکمال انسانی به عنوان هسته مشترک نظریه‌پردازی طوسی تحلیل شده است. تحلیل مفهوم کمال، تکامل علمی و اخلاقی نفس بر اساس تنوع قوای نظری و عملی نفس ناطقه، مراتب کمال و مراحل آن، فرایند و برنامه عملی استکمال از جمله مباحث فصل چهارم است. همچنین به سبب اهمیت بحث از کیفیت استکمال انسان از دیدگاه طوسی - حرکت جوهری یا حرکت در اعراض - این مسئله، در فصل پنجم به نحو مستقل آمده است.

در فصل ششم کتاب، به تحلیل لذت پرداخته‌ام. بحث از لذت علی‌رغم اهمیت خاص خود در اخلاق، به عنوان مقدمه‌ای بر فصل هفتم کتاب یعنی تحلیل مفهوم سعادت و مؤلفه‌های تحقق وجودی آن است. طوسی سعادت را لذت از کمال نفس ناطقه می‌داند. پیش از این در فصول چهار و پنج، به تفصیل از کمال نفس ناطقه سخن آمده است و اکنون در فصل ششم، به تحلیل مفهوم لذت نزد طوسی و بازایی تعریفی جامع و سازگار با نظریه اخلاقی طوسی می‌پردازم.

در فصل هفتم تحلیل سعادت می‌آید. تحلیل مفهوم سعادت، سنج و ملاک سعادت و ارکان و مؤلفه‌های تحقق خارجی سعادت از مسائل این فصل است. اهمیت این فصل را در رصد الگوی طوسی در نیل به مراتب سعادت و ترسیم هرم ارزشی مراتب سعادت با توجه به مراتب کمال و لذت می‌دانم. در بیان مؤلفه‌های تحقق خارجی سعادت، عوامل ضروری و رکنی (نظیر فضایل علمی و اخلاقی)، از شرایط و ارکان سودمند (نظیر خیرهای خارجی و بدنی)، متمایز می‌شود.

در بخش سوم با چهار فصل، از فضایل و رذایل اخلاقی در نظریه اخلاقی طوسی سخن می‌گوییم. در نظریه اخلاقی طوسی، کمال و سعادت را بدون معالجه رذایل و بیماری‌های نفس و سلامت نفس نشاید! بر این اساس در فصل هشتم به معالجه بیماری‌ها و سلامت نفس، به عنوان یکی از شروط و مراتب و مراحل استکمال و سعادت آدمی پرداخته‌ایم. جایگاه طب روحانی در نظریه طوسی، چیستی سلامت نفس، سنج و ملاک آن و راهکارهای عملی طوسی در معالجه بیماری‌های نفس از مباحث این فصل است. در فصل هشتم، سلامت نفس را نزد طوسی، همان فضیلت نزد او می‌دانیم. بر این اساس در فصل نهم با ارائه تحلیل طوسی از فضیلت، به طبقه‌بندی فضایل و رذایل می‌پردازیم. دو فصل آخر به فضایل و رذایل هریک از قوای ناطقه، شهویه و غضبیه می‌پردازد.

در این کتاب، تعیین نوع نظریه اخلاقی طوسی با بررسی مطابقت یا عدم مطابقت نظریه اخلاقی وی با انواع نظریه‌ها انجام می‌پذیرد. با این بیان علم به طبقه‌بندی‌های رایج از نظریه‌های اخلاقی، پیش فرض در ترسیم چیستی و تعیین نوع نظریه اخلاقی طوسی است. بر این اساس در این مقدمه به برخی طبقه‌بندی‌های رایج از نظریه‌های اخلاقی اندیشمندان اشاره می‌شود. مقایسه دیدگاه طوسی با دیگران، در دامنه طبقه‌بندی‌های مذکور است.

تاکنون طبقه‌بندی‌های گوناگونی از نظریه‌های اخلاقی دانشمندان، بر اساس جهات و ملاک‌های متفاوت، ارائه شده است. [۱] دسته‌بندی تاریخی یکی از انواع طبقه‌بندی‌ها است. سنت اخلاق‌پژوهی در این نوع طبقه‌بندی به عنوان مثال به: ۱. یونان ماقبل سقراط؛ ۲. یونان باستان؛ ۳. دوران یونانی مابقی؛ ۴. دوران رومی؛ ۵. قرون وسطی؛ ۶. رنسانس؛ ۷. قرن هفدهم و هجدهم و ...^۱ و در تاریخ فلسفه اسلامی، بر اساس پارادایم‌های رایج

۱. مک‌اینتایر برچنین تقسیمی است: السدر، مک‌اینتایر، (۱۳۷۹)، تاریخچه فلسفه اخلاق، م. انشاء الله رحمتی، تهران، حکمت. / همچنین می‌توان به کتاب تاریخ فلسفه اخلاق غرب، مجموعه مقالاتی به ویراست لارنس سی. بکروشارلوت بی. بکراشاره کرد که توسط جمعی از محققان در مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ترجمه و چاپ شده است.

فلسفی-کلامی و یا انواع سنت‌های فکری رایج، بر اساس قرون هجری، [مثلاً: ۱. سنت‌های ایرانی پیش از اسلام؛ ۲. ظهور اسلام و مکاتب اسلامی؛ ۳. نهضت ترجمه؛ ۴. نخستین فیلسوفان اخلاق‌نگار مسلمان (قرون دو تا پنج: کندی، زکریای رازی، فارابی، بوعلی و...)، ۵. منتقدان فلسفه (غزالی تا فخر رازی)؛ ۶. قرن هفتم و هشتم؛ ۷. دوره شیراز؛ ۸. مکتب اصفهان؛ ۹. مکتب تهران و ...] قابل تقسیم است.

[۲] دانشمندان نوعی طبقه‌بندی از سنت اخلاق‌نگاری، بر اساس نظریه‌های اخلاق هنجاری^۱ یعنی معیار و ملاک اخلاقی بودن رفتار نیز ارائه داده‌اند.^۲ این نوع طبقه‌بندی بر اساس نظریه‌های اخلاقی دانشمندان غربی صورت پذیرفته است و انطباق آن با دیدگاه‌های دانشمندان مسلمان محتاج بررسی بیشتری است. در این مقام با تأکید بر فلسفه اخلاق فرانکنا،^۳ نوعی طبقه‌بندی ارائه می‌شود: بر این اساس نظریه‌های اخلاقی به نظریه‌های [یک] غایت‌گرایانه،^۴ [دو] وظیفه‌گرایانه^۵ و [سه] اخلاق فضیلت‌محور؛^۶ فضیلت‌گروی^۷ تقسیم می‌شود. نظریه فضیلت‌گروی، به یک معنا در تقابل با دو نظریه غایت‌گروی و وظیفه‌گروی است. تقابل با این نظریه‌ها، به سبب تأکید نظریه‌های فضیلت‌گروانه به کنش‌گر، انگیزه‌ها یا ویژگی‌های درونی (منش و فضیلت و چگونه بودن) آن است. در حالی که توجه نظریه‌های غایت‌گرایانه

1. normative ethics

۲. رک:

Frankena, W.k. and Granrose, J. T., (1974). *Introductory Reeding in Ethics*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.

۳. ویلیام کی، فرانکنا، (۱۳۷۶)، فلسفه اخلاق، م. هادی صادقی، قم، مؤسسه فرهنگی طه.

4. teleological theories

نظریه غایت‌انگازانه، ملاک اساسی یا نهایی درست یا نادرست را، آن ارزش غیراخلاقی [غایت] که به وجود می‌آورد می‌داند. با این بیان تنها در صورتی عملی صواب است که خودش یا قاعده‌ای که تحت آن قرار می‌گیرد، دست‌کم به اندازه هر بدیل ممکن دیگری، غلبه خیر را بر شر ایجاد کند یا احتمالاً ایجاد کند یا مقصود این باشد که ایجاد کند؛ و تنها در صورتی خطاست که چنین نکند (همان، ص ۴۵).

5. deontological theories

نظریه‌های وظیفه‌گروانه ملاک خوبی و بدی و درستی و نادرستی عمل را تابعی از آنچه به لحاظ غیراخلاقی خوب است یا تابعی از آنچه بیشترین غلبه خیر بر شر را فراهم آورد نمی‌داند؛ بلکه وجوه خاصی از خود عمل-غیر از ارزشی که به وجود می‌آورد- ملاک درستی یا نادرستی اعمال است. به عبارت دیگر وظیفه‌گرا معتقد است که عمل یا قاعده عمل می‌تواند اخلاقاً درست یا الزامی باشد حتی اگر بیشترین غلبه خیر بر شر را به وجود نیاورد. آن عمل یا قاعده عمل، ممکن است صرفاً به دلیل واقعیت دیگری که مربوط به آن است (مثلاً متعلق امر خدا، عقل یا حتی دولت) یا به دلیل طبیعت خودش درست یا الزامی باشد (همان، ص ۴۷).

6. virtue-based ethics

چیستی نظریه‌های فضیلت‌محور و انواع آن در فصل سوم به تفصیل آمده است.

و وظیفه‌گرایانه به وظیفه، قواعد، کنش و فعل، الزام و باید‌ها معطوف است.^۱ البته هریک از این نظریه‌ها را می‌توان به شکل اخلاق فضیلت، طرح‌ریزی کرد. همچنین از ترکیب برخی از نظریه‌ها با یکدیگر، نظریه‌های مرکب نیز به وجود می‌آید.

[یک] نظریه‌های غایت‌گرایانه خود بر اساس نوع غایت (لذت، قدرت، معرفت، تحقق نفس، کمال، سعادت و ...)، به نظریه‌های لذت‌گرایی،^۲ سودگرایی،^۳ قدرت‌گرایی، کمال‌گرایی، سعادت‌گرایی^۴ و ... قابل تقسیم است.^۵ در تقسیمی دیگر، هریک از انواع نظریه‌های غایت‌انگارانه، از لحاظ متعلق غایت، به نظریه‌های خودگروری،^۶ دیگرگرایی^۷ و همه‌گروری (سودگروری)^۸ قابل تقسیم است. سودگروری را به سودگروری عمل‌نگر،^۹ سودگروری عام^{۱۰} و سودگروری قاعده‌نگر^{۱۱} نیز تقسیم کرده‌اند. همچنین نظریه‌های سودگروانه قاعده‌نگر را بر اساس تصویری که از قواعد دارد، به سودگروری قاعده‌نگر اولیه،^{۱۲} سودگروری قاعده‌نگر عملی^{۱۳} و سودگروری قاعده‌نگر آرمانی^{۱۴} تقسیم می‌کنند.^{۱۵} چنین تقسیمی از سودگرایی بر اساس ترکیبی از نظریه‌های غایت‌انگارانه سودگرا با انواع نظریه‌های وظیفه‌گروانه است.

۱. السدر، مک‌این‌تایر، (۱۳۹۰)، در پی فضیلت (تحقیقی در نظریه اخلاقی)، م. حمید شهریاری و محمد علی شمالی، تهران، سمت. / فرانکنا، فلسفه اخلاق، ص ۱۴۱.

2. hedonism

3. utilitarianism

4. eudemonism

۵. برای نظریه‌های غایت‌گروانه رک:

Mill, John Stuart. (1987). *Utilitarianism*, New York: Prometheus books. / Murihead, J. H. (1932), *Rule and End in Moral*, Oxford: Oxford University Press.

6. egoism

خودگروری به معنای این است که متعلق حکم، خود فرد است. مثلاً در نظریه‌های غایت‌انگارانه متعلق غایت، ایجاد بیشترین خیر برای خود فرد است (فرانکنا، فلسفه اخلاق، ص ۴۷، ۵۲-۵۷) و یا در نظریه‌های فضیلت‌محور، از فضایل خود فرد سخن می‌رود (همان، ص ۱۴۲).

۷. دیگرگرای اخلاقی، نظریه‌ای بینابین خودگروری و همه‌گروری است. و مقصود از دیگران، گروه خاصی مثل ملت، طبقه، خانواده یا نژاد و یا دیگرانی غیر از خود فرد است که البته نه خیر عمومی کل جهان (همان، ۴۹).

8. altruism

در همه‌گروری، متعلق حکم عموم افراد است. مثلاً در نظریه‌های غایت‌انگارانه همه‌گرا، غایت ایجاد بیشترین خیر عمومی در باب همه افراد در کل جهان است. (همان، ۴۸، ۸۶) و در نظریه‌های فضیلت‌محور غایت‌گرایانه، همه‌گروری به معنای فراهم آمدن بیشترین خیر عمومی است (همان، ۱۴۲).

9. act-utilitarianism

10. general- utilitarianism

11. rule- utilitarianism

12. primitive-rule- utilitarianism

13. actual-rule- utilitarianism

14. ideal- rule- utilitarianism

۱۵. فرانکنا، فلسفه اخلاق، ۹۷.

[دو] نظریه‌های وظیفه‌گرایانه به وظیفه‌گرایی عمل‌نگر^۱ و وظیفه‌گرایی قاعده‌نگر^۲ قابل تقسیم است. شهودگروی^۳ و نظریه‌های تصمیم‌گروانه اگزیستانسیالیستی^۴، از انواع نظریه‌های عمل‌نگر و نظریه امرالاهی^۵ [حسن و قبح شرعی^۶] و نظریه اخلاقی کانت از جمله نظریه‌های وظیفه‌گروانه قاعده‌نگر است. هریک از انواع نظریه‌های وظیفه‌گرا برحسب متعلق حکم و یا عمل، به خودگروی و همه‌گروی قابل تقسیم است.^۷ [سه] نظریه‌های فضیلت‌محور نیز به نظریه‌های غایت‌انگارانه ویژگی‌نگر^۸ و وظیفه‌گروانه ویژگی‌نگر^۹ قابل تقسیم است. فرانکنا، نظریه‌های غایت‌انگارانه ویژگی‌نگر را بر اساس متعلق غایت و فضیلت، به خودگروی ویژگی‌نگر و همه‌گروی ویژگی‌نگر تقسیم کرده است.^{۱۰} در تقسیمی دیگر نظریه‌ها فضیلت‌گروانه، به فضیلت‌گرای سعادت‌گرا، فاعل‌مبنا و اخلاق مراقبت طبقه‌بندی می‌شود. فضیلت‌گرایی تاکنون انواع مختلفی یافته است که ذکر همه انواع آن در این مقام نمی‌گنجد. نمودار شماره (۱) نمایش‌گر این نوع طبقه‌بندی است. همچنین تقسیم نظریه‌های اخلاق هنجاری به پیامدگرایی (نتیجه‌گرایی)^{۱۱} و ناپایامدگرایی^{۱۲} نیز از نوع طبقه‌بندی بر اساس اخلاق هنجاری و ملاک درستی یا نادرستی اعمال است.^{۱۳}

1. act deontological theories

نظریه وظیفه‌گروانه عمل‌نگر، همه احکام اساسی درباره الزام را کاملاً جزئی می‌داند و احکام کلی را غیرقابل دسترس و یا بی‌فایده و یا حداکثر مشتق از احکام جزئی می‌داند. وظیفه‌گروی عمل‌نگر افراطی، معتقد است که ما می‌توانیم باید در هر موقعیت جزئی به طور جداگانه و بدون توسل به هیچ قاعده‌ای همچنین بدون در نظر گرفتن غایت، ببینیم یا به نحوی تصمیم بگیریم که چه چیزی درست است یا باید انجام شود (همان، ۴۹، ۶۲-۶۷).

2. rule deontological theories

نظریه وظیفه‌گروانه قاعده‌نگر، معیار صواب و خطا را مشتمل بر یک یا چند قاعده می‌داند. احکام موارد جزئی همواره در پرتو این قواعد تعیین می‌شود. (همان، ۵۰-۵۲ و ۶۷-۷۲) شهودگرایی قانونی و خردگرایی قانونی از انواع نظریه‌های وظیفه‌گروانه است. خردگرایی قانونی خود به مطلق‌گرایی (نظیر نظریه کانت) و عینیت‌گرایی قابل تقسیم است.

3. intuitionism

4. existentialists

5. divine Command theory

6. theological voluntarism

7. Fried, Charles. (1978). *Right and wrong*, Cambridge, Mass: Harvard university press./ Ross, w. David, (2003). *The Right and The Good, British Moral philosophers*, USA: Oxford university press.

8. trait-telological theories

9. trait-deontological theories

۱۰. فرانکنا، فلسفه اخلاق، ۱۴۲.

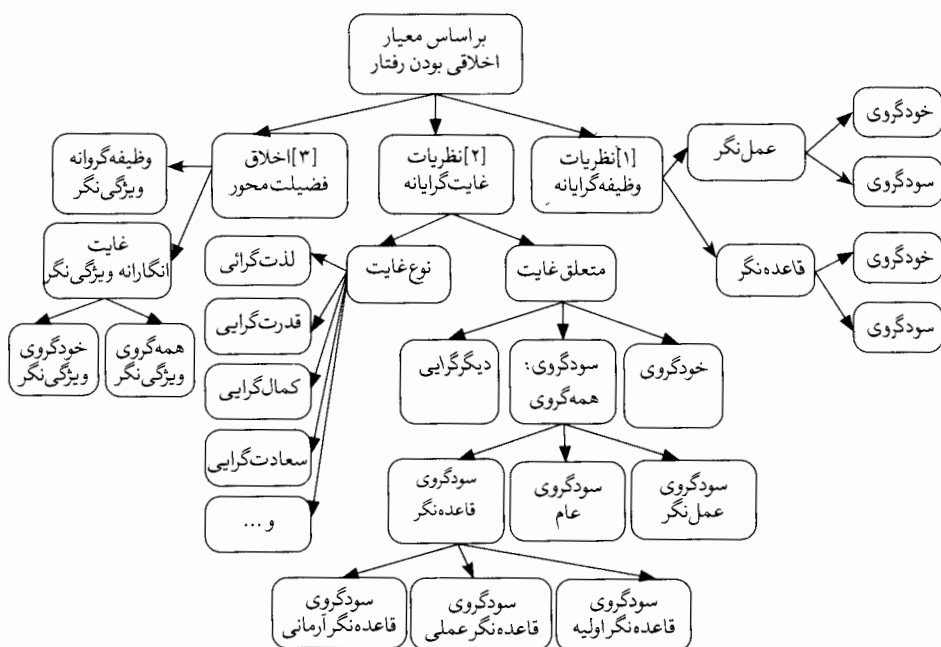
11. consequentialism

12. non- consequentialism

۱۳. هری. جی. گنسلر، (۱۳۸۵)، درآمدی جدید به فلسفه اخلاق، م. حمیده بحرینی، تهران، نشر آسمان خیال، صص ۲۵۱-۲۸۱/و:

Donagan, Alan. (1979). *the theory of Morality*, Chicago and London: the university of Chicago press, 189.

نمودار شماره (۱): طبقه‌بندی دانشمندان غربی از نظریه‌های اخلاق هنجاری

[۳] نوعی دیگر از طبقه‌بندی از مکاتب اخلاقی غرب برحسب نظریه‌های فرااخلاق یعنی واقع‌گرایی یا غیرواقع‌گرایی گزاره‌های اخلاقی است. براین اساس نظریه‌های اخلاقی، به مکاتب غیرواقع‌گرا و مکاتب واقع‌گرا تقسیم می‌شود. احساس‌گرایی^۱، توصیه‌گرایی^۲، جامعه‌گرایی، قراردادگرایی^۳، امرالاهی از جمله مکاتب غیرواقع‌گرا محسوب می‌شوند و مکاتب واقع‌گرایی نیز به دو دسته واقع‌گرای طبیعی (لذت‌گرایی، سودگرایی، عاطفه‌گرایی، قدرت‌گرایی، وجدان‌گرایی) و واقع‌گرای مابعدالطبیعی (مکتب کلبی، رواقی، سعادت‌گرایی، مکتب کانت و ...) قابل تقسیم است.^۴

1. Emotivism

2. Prescriptivism

3. contractarianism, Moral by agreement

۴. رک: محمدتقی، مصباح یزدی، (۱۳۸۷)، نقد و بررسی مکاتب اخلاقی، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره). / مجتبی، مصباح، (۱۳۹۰)، بنیاد اخلاق؛ روشی نو در آموزش «فلسفه اخلاق»، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

سخت‌یابی و دشواری انطباق دیدگاه‌ها و نظریه‌های اخلاقی رایج در تمدن اسلامی با طبقه‌بندی‌های دانشمندان از مکاتب اخلاقی غربی، سبب جست‌وجوی نوعی دیگر از طبقه‌بندی از مکاتب اخلاقی مناسب با سنت‌های اسلامی است. بر این اساس دو نوع طبقه‌بندی [۱] بر مبنای روش و [۲] بر حسب مبنا و جهت‌گیری ارائه شده است:

[۴] دیدگاه‌های اخلاقی رایج در تمدن اسلامی را غالباً بر مبنای روش به مکاتب (۱) عقلی فلسفی، (۲) درون‌دینی (نقلی، مأثور، ۳) عرفانی-سلوکی و (۴) تلفیقی تقسیم می‌کنند.^۱ در این تقسیم‌بندی بین دو روش تلفیقی و التقاطی تمایز داده نشده است.

[۵] نوع دیگر طبقه‌بندی بر اساس محور و جهت‌گیری نظریه اخلاقی است. در این طبقه‌بندی، نظریه‌های اخلاقی به نظریه‌های سلامت‌محور فردگرایانه، سلامت‌محور جامعه‌نگر، کمال‌محور فردگرایانه، کمال‌محور جامعه‌گرایانه، کمال‌محور وجودی‌نگر و اخلاق حقوق‌محور قابل تقسیم است.^۲ رازی در الطب الروحانی^۳ و ابوزید بلخی در مصالح الأبدان والأَنْفُس،^۴ با جهت‌گیری سلامت‌محور به بیان رذایل اخلاقی (به مثابه بیماری‌های نفس) می‌پردازند و راه تشخیص، پیشگیری و درمان ارائه می‌دهند.^۵ فارابی در برخی آثارش چون فصول منتزعه^۶ این انگاره (طب‌انگاری اخلاق) را در مقیاس سلامت جامعه طرح می‌کند. عده‌ای از اخلاق‌نگاران نیز معطوف به حقوق افرادند، رساله‌الحقوق امام سجاد^۷ و بحارالأنوار علامه مجلسی (ج. ۷۱، ۷۲ و ۷۳) نمودی از اخلاق معطوف به حقوق افراد است. در حالی که برخی از اخلاق‌نگاران نظیر ابن‌سینا و ابن‌مسکویه رازی به کمالات نفس معطوف‌اند. جهت‌گیری کمال‌محور در اخلاق، با دورهیافت فردگرایانه و جامعه‌گرایانه طرح می‌شود. نمودار شماره (۲) طبقه‌بندی نظریه‌های اخلاقی در تمدن اسلامی است.

۱. مهدی، احمدپور و همکاران، (۱۳۸۶)، کتاب‌شناخت اخلاق اسلامی (گزارش تحلیلی میراث مکاتب اخلاق اسلامی)، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، صص ۲۷-۶۰.

۲. احد، فرامرز قراملکی، (۱۳۹۱)، نظریه اخلاقی محمدبن زکریای رازی، تهران، مؤسسه حکمت و فلسفه ایران، مقدمه کتاب.

۳. ابوبکر محمدبن زکریا، الرازی، (۱۹۷۳ م)، الطب الروحانی در رسائل فلسفیه مضاف الیه قطعاً من کتبه المفقوده، پُل کرواس، بیروت، دارالافتا الجدیدة، ص ۲۰.

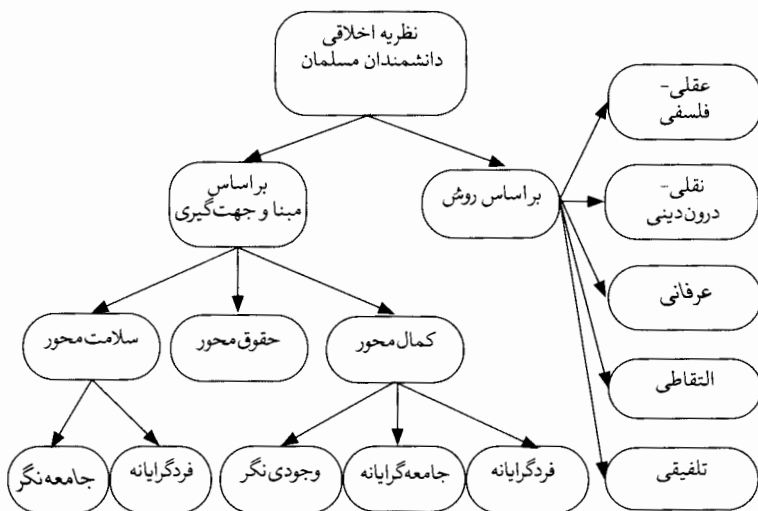
۴. ابوزید احمد بن سهل، بلخی، (۱۸۹۹ م)، مصالح الأبدان والأَنْفُس، فؤاد سرگین، فرانکفورت، مقاله دوم.

۵. احد، فرامرز قراملکی، نظریه اخلاقی محمدبن زکریای رازی.

۶. ابونصر، فارابی، (۱۴۰۵ هـ)، فصول منتزعه، تحقیق و تصحیح دکتر فوزی نجار، تهران، مکتبه الزهراء ع، ص ۵.

۷. رک: شکوه‌السادات، واجدی، (۱۳۹۲)، الگوی حکمت عملی در کتاب‌الحقوق امام سجاد ع، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده الهیات دانشگاه تهران.

نمودار شماره (۲): طبقه‌بندی نظریه‌های اخلاقی در تمدن اسلامی

در این کتاب، اگرچه براساس طبقه‌بندی‌های پیشین، به مقایسه نظریه طوسی، با انواع نظریه‌هایی که احتمال تطبیق آن با نظریه وی وجود دارد نظیر غایت‌گرایی، کمال و سعادت‌گرایی و می‌پردازیم، اما در نهایت، نظریه وی را براساس محور، جهت‌گیری و ساختار یعنی براساس طبقه‌بندی اخیر معرفی می‌کنیم. در تبیین این انتخاب، به تفاوت‌های بنیادین مؤلفه‌ها و مبانی نظریه طوسی با نظریه‌های غایت‌گرایانه و فضیلت‌گروی و ... می‌توان اشاره کرد (در فصل سوم آمده است). همچنین نویسنده بر این اعتقاد است که طبقه‌بندی‌های رایج دانشمندان غربی از مکاتب اخلاقی، مطابق با سنت اندیشگی ایشان در اخلاق است و تطبیق آن، به سان کلی، بر نظریه اخلاقی طوسی در تمدن اسلامی خالی از صعوبت نیست. این نوشتار هنوز نیاز به نوعی طبقه‌بندی جامع مطابق با سنت اخلاق‌نگاری اسلامی را باقی می‌داند که البته این مهم، پس از تحلیل نظریه‌های دانشمندان اخلاق مسلمان و با نگاهی درجه دوم قابل دست‌یابی است. امید که روزی این آرزو محقق گردد.

شایان ذکر است که این کتاب، محصول رساله دکتری اینجانب (۱۳۹۳) در دانشگاه تهران است. براین اساس از اساتید محترم گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه تهران که با سرمایه عمر خویش در راه اعتلای دانش و خرد گام برمی‌دارند، قدردانی می‌کنم. به ویژه از استاد ارجمند جناب آقای دکتر احد فرامرز قراملکی که همواره راهنمایم بوده‌اند، بسیار سپاس‌گزارم.

همچنین مراتب امتنان و قدرانی خویش را از عوامل انتشارات کتاب طه ابراز می‌دارم. و از همسرم آقای دکتر هاشم قربانی (عضو هیأت علمی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی قزوین) که از ابتدای پژوهش با بازخوانی موشکافانه خویش و ارائه نظرات اصلاحی درخور، هم‌راهی و هم‌فکریم نمودند تشکر می‌کنم. و در نهایت، این اثر را تقدیم می‌کنم به پدر آسمانیم که هرچه دارم از زحمات اوست و مادرم، بهانه هستن و بودنم، فرزندانم امیرحسین و امیرعلی معنای راستین لبخندم و همسر مهربانم که آرامش وجودم مرهون اوست.

به امید آمدنت ای بهار اخلاق

فرشته ابوالحسنی نیارکی

(استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه مازندران)

بابلسر، ۲۴ آبان ۱۳۹۷